

Бранислав Бројчин

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
Универзитета у Београду

Андријана Павловић

Медицински факултет у Фочи
Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина

Бојана Мاستило

Медицински факултет у Фочи
Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина

Ненад Глумбић

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
Универзитета у Београду

UDK - 316.644-057.875:376.1-053.26/.36(497.6)

DOI: 10.5937/nasvas1503489B

Оригинални научни рад

НВ год. LXIV 3. 2015

Примљено: 26. 04. 2015.

Прихваћено за штампу: 01. 06. 2015.

СТАВОВИ БУДУЋИХ СПЕЦИЈАЛНИХ ЕДУКАТОРА ПРЕМА ОСОБАМА С ОМЕТЕНОШЋУ¹

Апстракт *Упоредо са променом односа друштва према особама с ометеношћу јавља се и повећано интересовање за испитивање ставова према њима. Због улоге у третману, образовању, али и инклузији у шире друштвено окружење ових особа, ставови студената специјалне едукације могу бити посебно значајни. Циљ истраживања био је да процени ставове будућих специјалних едукатора према особама с ометеношћу, степен нелагодности коју осећају у интеракцији с њима, као и учесталост контаката студената специјалне едукације с овим особама. Испитана су 103 студента првог циклуса студијског програма Специјална едукација и рехабилитација Медицинског факултета у Фочи. У истраживању су примењене скала за процену ставова према особама са ометеношћу, скала интеракције с особама с ометеношћу, као и скала за процену учесталости контаката с особама с ометеношћу. Студенти специјалне едукације у просеку имају благо позитивне ставове према особама с ометеношћу и осећају се донекле пријатно у интеракцији с њима, али су њихови контакти с овим особама прилично ретки. Међу испитаним варијаблама значајан однос пронађен је само између године студија испитаника и учесталости контаката с особама са ометеношћу. Добијени резултати упућују на потребу већег померања фокуса од медицинског ка социјалном моделу ометености кад је реч о образовању студената специјалне едукације.*

Кључне речи: ставови, контакт, специјална едукација, студенти.

1 Чланак представља резултат рада на пројекту *Социјална партиципација особа с интелектуалном ометеношћу*, број 179017 (2011-2014), чију реализацију финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

THE ATTITUDES OF FUTURE SPECIAL EDUCATORS TOWARDS PERSONS WITH DEVELOPMENTAL DIFFICULTIES

Abstract

In line with the change of the society attitudes towards persons with disabilities there is increased interest in examining the attitudes towards them. Because of the role in the treatment, education and inclusion of such persons in wider social community, the attitudes of the students of special education become especially relevant. The aim of the research was to determine the attitudes of the future special educators towards persons with disabilities, the level of discomfort they feel in interaction with them, as well as the frequency of contacts of students of special education with such persons. 103 students of the first cycle of the study program Special Education at the Faculty of Medicine in Foča. In the research we used the Scale for evaluating attitudes towards persons with disabilities, the Scale of interactions with persons with disabilities, and the Scale for assessing the frequency of contacts with persons with disabilities. Special education students on average have mildly positive attitudes towards persons with disabilities and feel somewhat comfortable in direct interactions with them, but the contacts with them are relatively rare. Among the examined variables significant relation was found between the year of study of the examinees and the frequency of their contacts with persons with disabilities. The obtained results indicate the need for a more significant shift of focus from medical to a social model of disability in the education of students of special education.

Keywords: attitudes, contact, special education, students.

ОТНОШЕНИЕ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОЙ ЭДУКАЦИИ К ЛИЦАМ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Резюме

Наряду с изменением отношения общества к лицам с ограниченными возможностями появляется повышенный интерес к изучению отношения к ним. Взгляды и мнения студентов – будущих специалистов в этой области могут быть особенно значительными, так как они выполняют важную роль в лечении, образовании и включении в социальную среду этих лиц. Целью данного исследования было изучение отношения студентов специальной эдукции к лицам с ограниченными возможностями, определение уровня дискомфорта, который студенты чувствуют в взаимодействии с ними, а также частоты контактов студентов специальной эдукции с этими лицами. Исследование проведено на примере 103 студентов первого цикла учебной программы Специальная эдукция и реабилитация Медицинского факультета в городе Фоча, с применением Шкалы для оценки отношения к лицам с ограниченными возможностями, Шкалы взаимодействия с лицами с ограниченными возможностями и Шкалы для оценки частоты контакта с людьми с ограниченными возможностями. Результаты показывают, что студенты в среднем имеют относительно положительное

отношение и чувствуют себя достаточно приятно в контактах, но их контакты с этими лицами довольно редкие. Значимая взаимосвязь обнаружена только между годом учебы анкетированных студентов и частотой контактов с лицами с ограниченными возможностями. Полученные результаты свидетельствуют о необходимости значительного сдвига фокуса внимания с медицинской к социальной модели инвалидности в образовании этих студентов.

Ключевые слова: отношения, контакт, специальное образование, студент.

Увод

Протеклих деценија однос према особама с ометеношћу обележен је значајним променама. Некада доминантни медицински модел ометености замењен је социјалним моделом (Barnes, 2000; Shakespeare & Watson, 2001), а већина земаља окреће се ка инклузији ових особа како у систем образовања, тако и у друштво уопште (Begeny & Martens, 2007; Meijer et al., 2003; Sentenac et al., 2013). Упоредо с тим променама јавља се и повећано интересовање за проучавање ставова према особама с ометеношћу, што је повезано с теоријским очекивањима (Ajzen & Fishbein, 1980, према: Horner Johnson et al., 2002), али и налазима истраживања (Kraus, 1995) да су ставови повезани с понашањем према овим особама у свакодневном животу.

Негативни ставови према особама с ометеношћу ометају њихову инклузију у окружење којем припадају и могу допринети трансформацији специфичних тешкоћа ових особа у опште проблеме личности (Vilchinsky & Findler, 2004). Поред тога, умањују квалитет живота особа с ометеношћу, ограничавајући њихове образовне и професионалне могућности и сужавајући изборе кад је реч о начину живота који могу водити (Brown et al., 2009a). Тако се описује седам улога које особе типичног развоја често приписују особама с ометеношћу: (1) заслужују сажаљење, (2) мање су вредне (супхумана популација), (3) зле су и застрашујуће, (4) представљају претњу о којој се не говори, (5) свете су и невине, (6) предмет су поруге, шала и радозналости и (7) терет су (бреме) (Wolfensberger et al., 1975, према: Shapiro, 2004). С друге стране, позитивни ставови су повезани с успешнијом инклузијом и бољим прихватањем особе с ометеношћу од породице, пријатеља и потенцијалних послодаваца (Findler et al., 2007).

Теоријска полазишта истраживања

Улога специјалних едукатора у образовању ученика с ометеношћу

Међу стручњацима који су свакодневно присутни у животу особа с ометеношћу, који су у контакту с другим важним особама из њиховог окружења (родитељи), као и другим стручњацима (наставници, психолози, медицинско

особље, социјални радници), истиче се улога специјалних едукатора. С појавом инклузивног покрета у образовању, традиционална улога ових стручњака се мења. Они надзиру рад парапрофесионалаца, процењују децу с ометеношћу, развијају и примењују индивидуалне програме, подстичу комуникацију између одраслих укључених у образовање детета, уче нове начине рада с децом с ометеношћу. Специјални едукатори решавају проблеме у понашању ученика и баве се физичким и здравственим потребама деце. Укључени су и у одабир и обуку парапрофесионалаца који раде с ученицима (York Barr et al., 2005). Такође, обезбеђују континуитет који је ученику с ометеношћу потребан. С дететом могу радити различити стручњаци, али специјални едукатор има одговорност за напредак детета у целини (Marquardt, 2009). Они су обучени вештинама које су потребне за успешан рад с особама с ометеношћу и често се посматрају као њихови компетентни заступници (Cook et al., 1999), што их ставља у позицију да обликују ставове према овим особама.

Подршка специјалних едукатора је важна и када је реч о ставовима наставника према укључивању ученика с ометеношћу у редовне разреде. Тако се наводи да деца са благим сензорним оштећењима не изазивају анксиозност код редовних наставника због сигурности коју им улива присуство патронажних специјалних едукатора (Center & Ward, 1987, према: Avramidis & Norwich, 2002). Најбољи појединачни предиктор ставова наставника према интеграцији је опажени став специјалног едукатора који га саветује или ради у школи с којом наставник сарађује. Негативни ставови наставника су у позитивној вези са негативним или неутралним ставовима специјалног едукатора. Насупрот томе, позитивни ставови наставника повезани су са позитивним ставовима специјалног едукатора (Thomas, 1985, према: Jenkinson 1997). Исто тако, наставници у програмима кооперативног подучавања имају сличне ставове према инклузивном образовању као и специјални едукатори с којима раде, а ови ставови су позитивнији него код наставника који раде самостално у традиционалним разредима. Наставници који не изводе наставу партнерски са специјалним едукаторима сматрају и да су прилагођавања за децу различитих способности мање изводљива и ређе их примењују (Minke et al., 1996).

Ставови специјалних едукатора према особама с ометеношћу

Ставови специјалних едукатора према особама с ометеношћу су, иако ни тада превише често, претежно испитивани у контексту инклузивног образовања. Проналази се да они верују да образовање ученика с ометеношћу у редовним разредима за последицу има позитивне промене у ставовима едукатора и пораст одговорности према послу који обављају (Villa et al., 1996). Ипак, они понекад доводе у питање претпоставке које су у основи смештања ученика с ометеношћу у редовне разреде, сматрајући да то неће довести до бољих постигнућа ни код ученика с ометеношћу, нити код ученика типичног развоја. Они такође сматрају да инклузивни смештај не доводи нужно до социјалних добробити за ученике са благим ометеностима и да целодневни смештај ученика с ометеношћу у редовне разреде

успорава остваривање курикуларних циљева ученика типичног развоја. Мање од једне трећине сматра да је редовни разред уз саветодавну подршку специјалног едукатора најбоље образовно окружење за ученике са благим ометеностима (Semmel et al., 1991, према: Jenkinson 1997).

Ставови студената специјалне едукације према особама с ометеношћу

При испитивању ставова према особама с ометеношћу посебна пажња се поклања ставовима студената јер се сматра да могу представљати претечу будућих ставова друштва (Ćirović, 2011). Међутим, иако се наводи да су студенти, а посебно студенти наставничких факултета, најчешће бирани као испитаници у студијама ставова и студијама промене ставова према особама с ометеношћу (Jones & Guskin, 1986, према: Shapiro, 2004), испитивање ставова студената специјалне едукације је прилично ретко, што је необично с обзиром на раније описану улогу коју ова популација треба да преузме по завршетку школовања. Ипак, наглашава се да студенти који показују интерес за каријеру која укључује рад с особама с интелектуалним тешкоћама имају позитивније ставове према њима него они који таква интересовања немају (Horner Johnson et al., 2002). Такође, Хант и Хант (Hunt & Hunt, 2000) саопштавају да су студенти којима је главни предмет рехабилитација, поред осталог, чешће имали искуство с ометеношћу (лично или кроз ометеност чланова породице), те да чешће ступају у контакт с особама које имају ометеност и имају позитивније ставове према овим особама него студенти којима је главни предмет нпр. бизнис. То је посебно важно, јер негативни ставови према особама с ометеношћу воде ка смањивању очекивања, што даље води ка сужавању прилика које им се пружају за учење – као исход успоставља се негативна спирала непрекидног снижавања постигнућа и додатног смањивања очекивања (Campbell et al., 2003). Стога, студенти који се припремају за рад с овом популацијом од самих почетака професионалног развоја треба да развијају позитивне ставове према особама с ометеношћу (Tait & Purdie, 2000).

Неколико студија испитивало је ставове београдских студената студијског програма Специјална едукација и рехабилитација особа са тешкоћама у менталном развоју према особама с ометеношћу и њиховом укључивању у редовне разреде. Закључено је да они имају висок степен саосећања и низак степен nelaгодности у интеракцији с особама с ометеношћу, али да се у контактима нешто теже фокусирају на саму особу (а не на ометеност), што може бити повезано с неразрешеним осећањима страха и вулнерабилности при помисли да би и сами могли имати ометеност (Brojčin i sar., 2014). Компаративна студија београдских и тузланских студената специјалне едукације показала је да не постоје статистички значајне разлике између ове две групе у ставовима према инклузивној едукацији, али да су студенти из Тузле знатно спремнији да у редовне разреде укључе ученике с интелектуалном ометеношћу (Glumbić i sar., 2010). Интересантно је и истраживање које је поредило ставове београдских студената Православног богословског

факултета, Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију, Филолошког и Економског факултета према интелектуалној ометености, у коме су добијени и неки неочекивани резултати. Наиме, пронађено је да будући дефектолози имају лошије ставове према социјалном укључивању особа с интелектуалном ометеношћу од будућих свештеника и економиста. Насупрот томе, студенти теологије знатно чешће одбацују став да је одлука родитеља да свесно добију дете које је генетски несавршено морално неодговорна и достојна презира. Одобравање коришћења кредитних картица и банковних позајмица особама с интелектуалном ометеношћу најмање је прихватљиво студентима Економског факултета, док су према овој идеји најтолерантнији будући филолози (Glumbić i Ćirović, 2011).

Професионална позиција специјалних едукатора подразумева укљученост у развој различитих аспеката личности особа с ометеношћу (социјални, академски, бихевиорални), што с једне стране доноси задовољство, а с друге може бити емоционално и физички захтевно (Brown et al., 2009b). Дефектолози се у интеракцији с особама са ометеношћу могу осећати вулнерабилно и донекле несигурно. Зато је важно да њихова обука развија свест да је динамика у односима увек обојена емоцијама, које су вођене системом вредности и храњене предрасудама. Поред усвајања и развоја вештина и способности, њихова обука треба да обухвати и фацилитацију позитивних осећања у интеракцији с особама са ометеношћу (Mauseri et al., 2012).

Проналази се и да је нижи ниво образовања повезан с већим степеном нелагодности, да млађи одрасли имају негативније ставове од старијих, као и да мушки студенти имају виши степен нелагодности у контакту с особама с ометеношћу од женских (Loo, 2001), што се доводи и у везу са већом склоношћу жена да се баве волонтерским радом везаним за особе са хендикепом (McConkey et al., 1983, према: Ahlborn et al., 2008).

Ставови дефектолога ретко су испитивани ван образовног контекста, и то претежно у области инклузивне едукације, не узимајући у обзир да ови стручњаци могу заузимати позиције у оквиру социјалног система и система здравствене заштите, као и у образовним институцијама намењеним деци и младима са тешкоћама у развоју. Још ређе су испитивани ставови студената специјалне едукације и рехабилитације у овој области, иако се наглашава њихова важност, не само због будућег директног рада с особама које имају ометеност, већ и због потенцијалног утицаја који ће њихови ставови имати на окружење.

Методологија истраживања

Циљ истраживања. Циљ овог истраживања је да процени ставове будућих специјалних едукатора према особама с ометеношћу, степен нелагодности коју осећају у интеракцији с њима, као и колика је учесталост контаката студената специјалне едукације с овим особама. Истраживање има за циљ и да испита односе између ставова будућих специјалних едукатора и нелагодности коју осећају у

интеракцији с овим особама с учесталошћу контаката, као и односе ових варијабли са годином студија и полом.

Узорак. Узорак чине 103 студента првог циклуса студијског програма Специјална едукација и рехабилитација, Медицинског факултета у Фочи. Узраст испитаника се кретао у опсегу од 18 до 28 година ($AC = 20,86$, $СД = 2,15$). Доминирају испитаници женског пола (77,7%), што одговара полној структури студената на овом студијском програму. Између испитаника различитог пола нема значајне разлике у односу на просечну вредност хронолошког узраста ($t = 0,652$; $df = 101$; $p = 0,575$). Обухваћени су студенти све четири године студија, највише њих са друге (29,1%) и четврте (31,1%) године, нешто мање са прве године (24,3%), док је најмање испитаника који похађају трећу годину студија (15,5%).

Инструменти истраживања. При испитивању ставова студената коришћена је скала за процену ставова према особама с ометеношћу, О-форма (*Attitude Toward Disabled Person Scale – ATDP, form O*) (Yuker et al., 1970). Она мери опсег у коме испитаници опажају особе с ометеношћу као сличне/различите од особа типичног развоја, као и опсег у коме испитаници сматрају да особе с ометеношћу треба да буду третиране на сличан начин као и особе типичног развоја (Yuker & Hurley, 1987). Ради се о шестостепеној скали Ликертовог типа (од 1 – потпуно се не слажем до 6 – потпуно се слажем) која има 20 ајтема (од који се пет обрнуто скорује) и мери ставове према особама с ометеношћу уопште. Виши скорови указују на негативније ставове према овим особама. Скала је у овом истраживању показала прихватљиву релијабилност унутрашње конзистенције, вредност Кронбаховог α коефицијента је 0,681.

Скала интеракције с особама са ометеношћу (*Interaction with Disabled Persons Scale – IDP*) (Gething, 1992) такође је намењена испитивању ставова према особама с ометеношћу, али им приступа кроз степен нелагодности коју испитаници осећају у контакту с овим особама. Скала рефлектује мултидимензионалну теорију ставова и дизајнирана је да мери емоције, мотиве и реакције које су у основи негативних ставова повезаних са нелагодностима коју неки људи осећају у стварној или замишљеној социјалној интеракцији с особама с ометеношћу (Iacono et al., 2009). Као и претходна скала, састоји се од 20 ајтема с чијим тврдњама испитаници изражавају различит степен слагања (понуђени су одговори од „апсолутно се не слажем“ – 1 до „апсолутно се слажем“ – 6), без могућности давања неутралног одговора. Три ајтема се обрнуто скорују, а виши скорови указују на већу нелагодност у интеракцији с особама које имају неки облик ометености. Добијена вредност Кронбаховог α коефицијента за ову скалу је 0,638.

Учесталост контаката испитаника с особама с ометеношћу проверавана је скалом за процену учесталости контаката с особама с ометеношћу (*Contact with Disabled Person Scale – CDP*) (Yuker & Hurley, 1987). Ова једнодимензионална скала мери квалитет и квантитет ранијих контаката с особама с ометеношћу. Такође је Ликертовог типа, али с опсегом одговора од 1 (никада) до 5 (веома често). Скала садржи 20 ајтема, а виши скор указује на већу учесталост и квалитет контаката.

Неки од ајтема мере само опсег и врсту контакта (*Колико пута сте ишли на ручак с особом с ометеношћу?*), док други имају афективну компоненту (*Колико пута сте упознали особу с ометеношћу према којој сте осетили сажаљење?*). Такође, има ајтема који упућују на непријатна искуства (*Колико пута сте упознали особу с ометеношћу чије Вас је понашање нервирало и узнемиравало?*), а који се скорују истоветно као и други ајтеми. Аутори сматрају да је опсег контаката важнији од тога да ли су контакти позитивни или негативни, пошто се очекује да особе с ометеношћу имају исти степен варијабилности личних карактеристика као и други људи. Вредност Кронбаховог α коефицијента добијена за ову скалу указује на веома добру поузданост (0,868).

Подаци везани за пол, старост и годину студија добијени су демографским упитником конструисаним за ово истраживање.

Студенти су упитнике попуњавали на матичном факултету, на почетку предавања. Истраживање је спроведено у априлу 2014. године. Пре попуњавања упитника студенти су информисани да попуњавање није обавезно, као и да је анонимно. Време за попуњавање упитника није било ограничено, али већина студената упитнике је попуњавала око 20 минута.

Резултати истраживања

Ставови студената специјалне едукације и рехабилитације према особама с ометеношћу су у просеку благо позитивни ($AC = 3,45$, $СД = 0,53$). Иако се скорови испитаника крећу у широком опсегу, од јасно негативних (мин. = 4,90) до јасно позитивних (макс. = 2,25), вредност стандардне девијације не указује на тако изражену распршеност узорка. Вредности првог и трећег квантила ($Q1 = 3,10$, $Q3 = 3,85$) такође показују да су ставови већине испитаника (50%) смештени у опсегу од благо позитивних до благо негативних.

Испитаници се у интеракцији с особама с ометеношћу, у просеку, осећају донекле пријатно ($AC = 3,25$, $СД = 0,45$), док се опсег одговора креће од готово потпуне пријатности (мин. = 1,65) до благе непријатности (макс. = 4,20) у интеракцији. Квантилна расподела такође показује да се половина студената у контакту с особама које имају ометеност осећа донекле пријатно ($Q1 = 2,90$, $Q3 = 3,60$).

Примена скале за процену учесталости контаката с особама с ометеношћу сугерише да су, у просеку, контакти студената с овим особама релативно ретки ($AC = 2,11$, $СД = 0,54$). Вредности минимума откривају да међу испитаницима има оних који тврде да раније нису имали ниједну од понуђених форми контаката с особама с ометеношћу (мин. = 1), што је чудно узимајући у обзир природу студијског програма који похађају. С друге стране, међу испитаницима нема оних чији скорови јасно указују на честе и врло честе контакте (макс. = 3,55). Педесет процената испитаника има скорове који упућују на то да су њихови контакти с особама с ометеношћу врло ретки ($Q1 = 1,75$, $Q3 = 2,45$).

Ставови будућих специјалних едукатора према особама с ометеношћу

Табела 1. Резултати добијени проценом ставова, нелагодности у интеракцији и учесталости контаката

	АС	СД	мин.	макс.	Q1	Q3
ставови	3,45	0,53	2,25	4,90	3,10	3,85
интеракција	3,25	0,45	1,65	4,20	2,90	3,60
контакт	2,11	0,54	1,00	3,55	1,75	2,45

Корелациона анализа указује на веома ниску корелацију између скорова на скали за процену ставова према особама с ометеношћу и скали за процену учесталости контаката с особама с ометеношћу ($r = 0,025$; $p = 0,892$). Корелација степена пријатности у интеракцији с особама с ометеношћу и учесталости контаката с овим особама такође је врло ниска ($r = 0,054$, $p = 0,586$). У оба случаја корелација је ван нивоа статистичке значајности.

Једнофакторском анализом варијансе утврђене су разлике између студената различитих година студија у односу на учесталост контаката с особама с ометеношћу, у односу на ставове према особама с ометеношћу и у односу на нелагодност у контакту с особама с ометеношћу. Показало се да разлике постоје само на скали која мери учесталост контаката ($F[3,99] = 4,673$; $p = 0,004$). Применом Шефеевог *post hoc* теста утврђено је да значајне разлике постоје између испитаника прве године у односу на испитанике четврте године студија ($p = 0,027$), као и између испитаника друге и четврте године студија ($p = 0,018$). У оба случаја испитаници четврте године су имали знатно више контаката с особама са ометеношћу у односу на испитанике прве, односно друге године основних студија.

Између испитаника различитог пола нема статистички значајне разлике у односу на учесталост контаката с особама с ометеношћу ($t = -1,350$; $df = 101$; $p = 0,180$), у односу на ставове према особама с ометеношћу ($t = -0,873$; $df = 101$; $p = 0,384$), нити у односу на нелагодност у контакту с особама с ометеношћу ($t = -0,975$; $df = 56,390$; $p = 0,334$).

Дискусија

Према резултатима овог истраживања, студенти специјалне едукације и рехабилитације у просеку имају благо позитивне ставове према особама с ометеношћу. Исто тако, када је у питању скала интеракције са особама са ометеношћу, добијени резултати сугеришу да се испитаници у просеку осећају донекле пријатно у интеракцији с особама које имају ометеност. Слични резултати добијени су и у ранијим испитивањима студената специјалне едукације и рехабилитације (Brojčin i sar., 2014; Malak, 2013), али и студената медицине, стоматолозије и здравствене неге (Doričić i sar., 2012; Pavlović i sar., 2014).

Резултати обе скале за испитивање ставова су донекле у складу са здраворазумским очекивањима да особе чија занимања спадају у групу „помажућих професија“ имају позитивне ставове према особама с ометеношћу. Оваква мишљења су поткрепљена и налазима неких ранијих истраживања (Hergenrather & Rhodes,

2007; Horner Johnson et al. 2002; White & Olson, 1998). На пример, проналази се да су међу студентима позитивније ставове имали они који су саопштавали да имају бројније и интензивније контакте с особама с ометеношћу. Ови студенти су били старији, боље образовани и примарно су припадали подузорку студената који су се припремали за занимања која пружају директну подршку особама с ометеношћу (Antonak, 1981). Насупрот њима су налази да особе које су по професији лекари, психолози, наставници, социјални радници имају чак и негативније ставове према овој популацији од лаика у овој области (Berzins et al. 1975; Cameron et al. 1973; Copeland et al. 1975, Rubenstein & Bloch, 1978; Reinehr, 1969; Segal, 1970, све према: Kitchen, 2007). Исто тако, има студија које не проналазе разлику у ставовима према особама с ометеношћу између будућих психолога, социјалних радника и учитеља, с једне стране, и студената економије и туризма, с друге стране (Dibra et al., 2013). Ипак, саопштавају се и резултати да специјални едукатори, као и студенти који се припремају за ову професију имају позитивније ставове од наставника и будућих наставника, што се објашњава већим искуством у раду с особама које имају ометеност (Alghazo, 2002; Jones, 2009; Semmel & Dickson, 1966, према: Haimour, 2012), као и бољом перцепцијом карактеристика и узрока ометености (Bano et al., 2012).

Међутим, налази других истраживача о негативним ставовима нису у потпуној супротности са резултатима добијеним у овом истраживању, јер су ставови већине испитаника смештени у опсегу од благо позитивних до благо негативних, док око 25% студената има ставове према особама с ометеношћу који се, у различитој мери, могу окарактерисати као негативни, што је свакако изненађујуће кад је реч о особама које су одабрале да им рад с овом популацијом буде животни позив. Пошто су у овом истраживању испитивани ставови испитаника према особама с ометеношћу уопште, могуће је да део објашњења лежи у диференцираности ставова. Џонс (Jones, 2009), тумачећи сопствене налазе о позитивнијим ставовима специјалних едукатора према особама са поремећајима у учењу него према особама с емоционалним поремећајима, наводи да су ставови специјалних едукатора најкомплекснији и да њихова перспектива показује шири „перцептуални оквир“ (контрастнији и са више нијанси) јер се заснива на већој блискости с особама с ометеношћу. Тако се проналази да студенти специјалне едукације имају врло позитивне ставове према ученицима са телесном инвалидношћу и ученицима с оштећењем вида или слуха, док су ставови према ученицима с интелектуалном ометеношћу знатно неповољнији (Malak, 2013). Дакле, испитивање ставова према особама са неспецификованом ометеношћу можда је недовољно прецизно када су питању специјални едукатори, тј. могуће је да су њихови ставови према различитим врстама и тежинама ометености врло различити. Надаље, могуће је да испитивани студенти имају позитивније ставове у неким контекстима него у другим. На пример, проналази се да амерички студенти програма рехабилитационог саветовања имају позитивније ставове према особама с ометеношћу као сарадницима у послу него у другим социјалним околностима (романтични изласци, брак) (Hergenrather & Rhodes, 2007).

У овом истраживању није утврђена веза између године студија које студенти похађају и њихових ставова према особама с ометеношћу, као ни осећања пријатности/непријатности приликом интеракције с њима. Добијени подаци су у супротности са налазима других истраживања. Тако је година студија фактор који значајно корелира са ставовима према особама с ометеношћу будућих психотерапеута, окупационих терапеута, социјалних радника и медицинских сестра (Au & Man, 2006), а ставови студената у Саудијској Арабији према овим особама су знатно бољи на трећој и четвртој години студија него на првој и другој (Haimour, 2012). Исто тако, Аптон и Харпер (Upton & Harper, 2002) проналазе да су се ставови студената према колегама с ометеношћу којима се прилагођава настава побољшавали с порастом године студије испитаника. Надаље, студенти наставничких факултета се на крају семестра осећају мање нелагодно, несигурно и уплашено у интеракцији с особама са ометеношћу него на почетку семестра, иако истовремено показују и мање саосећања (Campbell et al., 2003). Генерално, особе с вишим нивоом образовања више подржавају принципе интеграције и права особа с ометеношћу, имају мању социјалну дистанцу и мање предрасуда према овим особама (Yazbeck et al., 2004). Утолико су необичнији резултати добијени у овом истраживању, где су испитаници студенти који из године у годину систематски усвајају знања која се тичу различитих ометености и рада с особама с ометеношћу. С обзиром на то да наши испитаници немају екстремно позитивне ставове према особама с ометеношћу, одсуство везе између године студија и ставова према особама с ометеношћу не може се објаснити иницијално изражено позитивним ставовима који се нису могли надаље знатно унапредити током студија. Када се говори о инклузивном образовању као начину да се побољшају ставови наставника према овом приступу настави, најчешће се помиње додатна обука (Bender et al., 1995; Scruggs & Mastropieri, 1996; Wilkins & Nietfield, 2004), а резултати добијени у овом истраживању доводе у питање овај став или бар врсту обуке коју добијају испитани студенти.

Према подацима добијеним у истраживању, полне разлике нису повезане са разликама у ставовима и пријатношћу у контакту с особама с ометеношћу. Иако резултати неких студија показују да женски испитаници имају позитивније ставове према овим особама (Haimour, 2012; Hergenrather & Rhodes, 2007; Rice, 2009; Sahin & Akyol, 2010; Tait & Purdie, 2000; Upton & Harper, 2002), ни истраживања у којима се не проналазе значајне полне разлике нису неуобичајена (Ђевић, 2009; Tervo et al., 2004). Тако Јукер и Блок (Yuker & Block, 1986, према: Kitchen, 2007), у прегледу 129 студија које су обухватиле особе различитих професија проналазе да у 44% њих жене имају позитивније ставове према особама са ометеношћу, 5% добија обрнуте резултате (мушки испитаници су имали позитивније ставове), али се у највећем проценту истраживања (51%) не проналазе значајне разлике. Могуће је да је мотивација за избор будућег занимања наших испитаника била фактор који је полне разлике учинио безначајним у контексту испитиваних ставова.

Студенти специјалне едукације и рехабилитације имају ниску учесталост контаката с особама с ометеношћу, што је помало збуњујуће имајући у виду

природу програма који студирају. Добијени резултати могу да укажу на потребу да се студентима уз добијање теоријских знања о овој популацији пружи више практичне наставе током које би имали прилику да остваре лични контакт с особама с ометеношћу. Слични резултати добијени су и код студената студијских програма Медицина и Здравствена нега овог факултета (Pavlović i sar., 2014).

Могуће је да генерално ниска учесталост контаката може да објасни и одсуство њихове везе са ставовима и степеном пријатности у интеракцији с особама које имају ометеност. Овакви налази свакако нису уобичајени. Позитивна веза између учесталости и квалитета контакта са ставовима према особама с ометеношћу један је од конзистентнијих налаза других истраживања (Au & Man, 2006; Gething, 1991; Haimour, 2012; Tait & Purdie, 2000). Ипак, поред учесталости контаката важан је и њихов квалитет. Према хипотези контакта, да би дошло до позитивне промене ставова, контакт не сме бити површан, циљеви који се њиме остварују морају бити кооперативни, чланови различитих група морају имати равноправан статус, а сам контакт мора подржати ауторитет (Allport, 1954, према: Holmes, 2011). Поред тога, тражи се да контакт буде пријатан, као и да се припадници мањинске групе виде као позитивни представници групе којој припадају (Murfitt, 2006, према: Kleeman & Wilson, 2007). Јасно је да неке од ових премиса није лако остварити у контактима студената и особа с ометеношћу. Зато се и наглашава да контакти не гарантују аутоматски пораст социјалних интеракција и позитивних ставова. Непланирани или неструктурирани контакти често могу давати сасвим супротне ефекте – може доћи до одржавања или чак погоршавања ставова према особама с ометеношћу (Flórez et al., 2009). Због ниске учесталости, сам квалитет контакта у овом истраживању остаје у другом плану. Ипак, охрабрује чињеница да студенти завршне године испитиваног узорка имају већу учесталост контаката с том популацијом (иако и даље врло низак) у односу на њихове колеге нижих година студија. Пошто се наставни план и програм током прве две године студија више ослања на добијање теоријских знања о особама с ометеношћу, за разлику од завршне две године где су предмети више фокусирани на практичну наставу која инсистира на интеракцији с особама с ометеношћу, разумљиво је да је њихова учесталост контаката већа, што уједно имлицира и да је њихов контакт с овим особама претежно везан за студије и обавезе које из њих произилазе.

Иако се наводи да су жене спремније за непосредан контакт с особама с ометеношћу (Hanak i Dragojević, 2002), у овом истраживању није регистрована разлика у учесталости контаката између испитаника различитог пола, што је резултат који је добијен и у једном ранијем истраживању код студената медицине и здравствене неге (Sahin & Akyol, 2009).

Закључак

Узети заједно, добијени резултати могу се разматрати у контексту образовања наших испитаника. Рутел (Routel, 2013) сматра да образовање будућих специјалних

едукатора базирано на медицинском моделу ометености дефинише оквир у коме они школу виде као место на коме треба да помогну деци с ометеношћу да постану што „нормалнија“ путем примене интервенција усмерених на дефиците који се сматрају карактеристичним за одређене категорије. Према овом виђењу, негативни ставови студената су природна последица виђења ометености као категорије абнормалности и дефицита, јер се на тај начин стварају очекивања неуспеха као неодвојивог дела ометености. Насупрот томе, студентима треба омогућити да разумеју и анализирају зашто се људским различитостима придаје толики значај у друштву и образовању, и како неки поступци у вези с тим различитостима ограничавају или проширују могућности приступа одговарајућем образовању. Уколико се ометеност не посматра као индивидуална абнормалност, нагласак се може ставити на окружење за учење и друге макросистеме који утичу на успех детета.

Литература

- Ahlborn, L. J., Panek, P. E. & Jungers, M. K. (2008). College students' perceptions of persons with intellectual disability at three different ages. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 29, No. 1, 61-69.
- Antonak, R. F. (1981). Prediction of attitudes toward disabled persons: A multivariate analysis. *The Journal of General Psychology*, Vol. 104, No. 1, 119-123.
- Au, K. W. & Man, D. W. (2006). Attitudes toward people with disabilities: A comparison between health care professionals and students. *International Journal of Rehabilitation Research*, Vol. 29, No. 2, 155-160.
- Avramidis, E. & Norwich, B. (2002). Teachers' attitudes towards integration/inclusion: A review of the literature. *European Journal of Special Needs Education*, Vol. 17, No. 2, 129-147.
- Bano, I., Dogar, A. H. & Azeem, M. (2012). General and special teachers' perception of learning disabilities. *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 2, No. 3, 113-118.
- Barnes, C. (2000). A working social model? Disability, work and disability politics in the 21st century. *Critical Social Policy*, Vol. 20, No. 4, 441-457.
- Begeny, J. C. & Martens, B. K. (2007). Inclusionary education in Italy: A literature review and call for more empirical research, *Remedial and Special Education* Vol. 28, No. 2, 80-94.
- Bender, W. N., Vail, C. O. & Scott, K. (1995). Teachers attitudes toward increased mainstreaming implementing effective instruction for students with learning disabilities. *Journal of Learning Disabilities*, Vol. 28, No. 2, 87-94.
- Brojčin, B., Banković, S., Glumbić, N. i Kaljača, S. (2014). Socijalna nelagodnost budućih defektologa u interakciji sa osobama sa ometenošću. U M. Nikolić (ur.), *Unapređenje kvaliteta života djece i mladih* (str. 350-357). Tuzla: Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih i Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli.
- Brown, O., Howcroft, G. & Jacobs, T. (2009). The coping orientation and resources of teachers educating learners with intellectual disabilities. *South African Journal of Psychology*, Vol. 39, No. 4, 448-459.

- Brown, T., Mu, K., Peyton, C. G., Rodger, S., Stagnitti, K., Hutton, E. & Wu, C. Y. (2009). Occupational therapy students' attitudes towards individuals with disabilities: A comparison between Australia, Taiwan, the United Kingdom, and the United States. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 30, No. 6, 1541-1555.
- Campbell, J., Gilmore, L. & Cuskelly, M. (2003). Changing student teachers' attitudes towards disability and inclusion. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, Vol. 28, No. 4, 369-379.
- Cook, B. G., Semmel, M. I. & Gerber, M. M. (1999). Attitudes of principals and special education teachers toward the inclusion of students with mild disabilities critical differences of opinion. *Remedial and Special Education*, Vol. 20, No 4, 199-207.
- Ćirović, Lj. (2011). *Stavovi pravoslavnih bogoslova i teologa prema osobama sa intelektualnom ometenošću* (magistarska teza), Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
- Dibra, G., Osmanaga, F. & Bushati, J. (2013). Students' attitudes toward disability. *European Scientific Journal*, Vol. 9, No. 31, 214-224.
- Doričić, R., Bošković, S. & Đudarić, L. (2012). Studying with disability – Attitudes of the Rijeka University School of Medicine students toward disabled persons. In N. Glumbić & V. Vučinić (Eds.), *Special education and rehabilitation today* (pp. 197–204). Beograd: Faculty of Special education and Rehabilitation, University of Belgrade.
- Đević, R. (2009). Spremnost nastavnika osnovne škole da prihvate učenike sa teškoćama u razvoju. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, Vol. 41, No. 2, 367-382.
- Findler, L., Vilchinsky, N. & Werner, S. (2007). The Multidimensional Attitudes Scale Toward Persons With Disabilities (MAS) construction and validation. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, Vol. 50, No. 3, 166-176.
- Flórez, M. A., Aguado, A. L. & Alcedo, M. A. (2009). A review and analysis of programmes promoting changes in attitudes towards people with disabilities. *Annuary of Clinical and Health Psychology*, No. 5, 81–94.
- Gething, L. (1991). Generality vs. specificity of attitudes towards people with disabilities. *British Journal of Medical Psychology*, Vol. 64, No. 1, 55-64.
- Gething, L. (1992). *Interaction with Disabled Persons Scale*. Sydney: University of Sydney.
- Glumbić, N., Brojčin, B. i Banković, S. (2010). Stavovi studenata specijalne edukacije prema inkluzivnom obrazovanju. U V. Đurek (ur.), *Uključivanje i podrška u zajednici* (str. 121-132). Zagreb: Savez defektologa Hrvatske.
- Glumbić, N. i Ćirović, L. (2011). Stavovi budućih pravoslavnih teologa prema eugenici i socijalnoj inkluziji osoba sa intelektualnom ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Vol. 10, No. 2, 237-247.
- Haimour, A. I. (2012). Undergraduate universities student's attitudes toward disabled persons in Saudi Arabia. *European Journal of Educational Studies*, Vol. 4, No. 2, 269-280.
- Hergenrather, K. & Rhodes, S. (2007). Exploring undergraduate student attitudes toward persons with disabilities: Application of the Disability Social Relationship Scale. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, Vol. 50, No. 2, 66-75.
- Holmes, S. B. (2011). *Improving the Social Interactions Between Students with Disabilities and Their Peers: A Comparison of Interventions* (Doctoral dissertation). Oklahoma: Oklahoma State University.

- Horner Johnson, W., Keys, C., Henry, D., Yamaki, K., Oi, F., Watanabe, K. & Fugjimura, I. (2002). Attitudes of Japanese students toward people with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, Vol. 46, No. 5, 365-378.
- Hunt, B. & Hunt, C. S. (2000). Attitudes toward people with disabilities: A comparison of undergraduate rehabilitation and business majors. *Rehabilitation Education*, Vol. 14, No. 3, 269-283.
- Iacono, T., Tracy, J., Keating, J. & Brown, T. (2009). The Interaction with Disabled Persons Scale: Revisiting its internal consistency and factor structure, and examining item-level properties. *Research in Developmental Disabilities*, Vol. 30, No. 6, 1490-1501.
- Jenkinson, J. C. (1997). *Mainstream or Special? Educating Students with Disabilities*. London and New York: Routledge.
- Jones, J. P. (2009). *Implicit and Explicit Attitudes of Educators toward the Emotional Disturbance Label* (Doctoral dissertation). Muncie: Ball State University.
- Kitchen, S. (2007). *Perception of Students with Disabilities: An Assessment of Attitudes Held by Pre-Service Teacher* (Doctoral dissertation). Morgantown: College of Human Resources and Education at West Virginia University.
- Kleeman, J. & Wilson, E. (2007). *Seeing is Believing: Changing Attitudes to Disability. A Review of Disability Awareness Programs in Victoria and Ways to Progress Outcome Measurement for Attitude Change*. Melbourne: Scope (Vic).
- Kraus, S. J. (1995). Attitudes and the prediction of behavior: A meta-analysis of the empirical literature. *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 21, No. 1, 58-75.
- Loo, R. (2001). A psychometric re-analysis of the Interaction with Disabled Persons Scale. *Canadian Journal of Behavioural Science*, Vol. 33, No. 4, 245-250.
- Malak, M. S. (2013). Inclusive education in Bangladesh: Are pre-service teachers ready to accept students with special educational needs in regular classes. *Disability, CBR and Inclusive Development*, Vol. 24, No. 1, 56-82.
- Marquardt, J. M. (2009). *Special Education: Educators' Attitudes Toward Inclusion and Its Effects on Collaboration* (Masters thesis). Menomonie: University of Wisconsin-Stout.
- Mauceri, M., Di Marco, G. & Licciardello, O. (2012). Action learning's effects on special educators' attitudes towards students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, No. 46, 5698-5702.
- Meijer, C., Soriano, V. & Watkins, A. (2003). *Special Needs Education in Europe: Thematic Publication*. Brussels: European Agency for Development in Special Needs Education.
- Minke, K. M., Bear, G. G., Deemer, S. A. & Griffin, S. M. (1996). Teachers' experiences with inclusive classrooms: Implications for special education reform. *The Journal of Special Education*, Vol. 30, No. 2, 152-186.
- Pavlović, A., Mastilo, B., Brojčin, B., Kalajdžić, O. i Rašević, Lj. (2014). Determinante stavova studenata medicine i zdravstvene njege prema osobama sa ometenošću. *Biomedicinska istraživanja*, Vol. 5, No. 2, 8-15.
- Rice, C. J. (2009). Attitudes of undergraduate students toward people with intellectual disabilities: Considerations for future policy makers. *College Student Journal*, Vol. 43, No. 1, 207-215.
- Routel, C. (2013). Special education teacher preparation and student outcomes: How the infusion of disability studies can create change. *PowerPlay: A Journal of Educational Justice*, Vol. 5, No.1, 392-429.

- Sahin, H. & Akyol, A. D. (2010). Evaluation of nursing and medical students' attitudes towards people with disabilities. *Journal of Clinical Nursing*, Vol. 19, No. 15-16, 2271-2279.
- Sentenac, M., Ehlinger, V., Michelsen, S. I., Marcelli, M., Dickinson, H. O. & Arnaud, C. (2013). Determinants of inclusive education of 8–12 year-old children with cerebral palsy in 9 European regions. *Research in Developmental Disabilities* Vol. 34, No. 1, 588–595.
- Shakespeare, T. & Watson, N. (2001). The social model of disability: an outdated ideology. In S. N. Barnartt & B. M. Altman (Eds.), *Exploring Theories and Expanding Methodologies: Where we are and where we need to go (Research in Social Science and Disability, Volume 2)* (pp. 9-28), Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Shapiro, A. (2004). *Everybody Belongs*. New York: RoutledgeFalmer.
- Scruggs, T. E. & Mastropieri, M. A. (1996). Teacher perceptions of mainstreaming/inclusion, 1958-1995: A research synthesis. *Exceptional Children*, Vol. 63, No. 1, 59-74.
- Tait, K. & Purdie, N. (2000). Attitudes toward disability: Teacher education for inclusive environments in an Australian university. *International Journal of Disability, Development and Education*, Vol. 47, No. 1, 25-38.
- Tervo, R. C., Palmer, G. & Redinius, P. (2004). Health professional student attitudes towards people with disability. *Clinical Rehabilitation*, Vol. 18, No. 8, 908-915.
- Upton, T. D. & Harper, D. C. (2002). Multidimensional disability attitudes and equitable evaluation of educational accommodations by university students without disabilities. *Journal of Postsecondary Education and Disability*, Vol. 15, No. 2, 115-130.
- Vilchinsky, N. & Findler, L. (2004). Attitudes toward Israel's equal rights for people with disabilities law: A multiperspective approach. *Rehabilitation Psychology*, Vol. 49, No. 4, 309-316.
- Villa, R. A., Thousand, J. S., Meyers, H. & Nevin, A. (1996). Teacher and administrator perceptions of heterogeneous education. *Exceptional Children*, Vol. 63, No. 1, 29-45.
- White, M. J., & Olson, R. S. (1998). Attitudes toward people with disabilities: A comparison of rehabilitation nurses, occupational therapists, and physical therapists. *Rehabilitation Nursing*, Vol. 23, No. 3, 126-131.
- Wilkins, T. & Nietfeld, J. L. (2004). The effect of a school-wide inclusion training programme upon teachers' attitudes about inclusion. *Journal of Research in Special Educational Needs*, 4(3), 115-121.
- Yazbeck, M., McVilly, K. & Parmenter, T. R. (2004). Attitudes toward people with intellectual disabilities: An Australian perspective. *Journal of Disability Policy Studies*, Vol. 15, No. 2, 97-111.
- York Barr, J., Sommerness, J., Duke, K. & Ghery, G. (2005). Special educators in inclusive education programmes: reframing their work as teacher leadership. *International Journal of Inclusive Education*, Vol. 9, No. 2, 193-215.
- Yuker, H. E., Block, J. R. & Younng, J. H. (1970). *Measurement of Attitudes Toward Disabled Persons*. Albertson, NY: Human Resources Center.
- Yuker, H. E. & Hurley, M. K. (1987). Contact with and attitudes toward persons with disabilities: The measurement of intergroup contact. *Rehabilitation Psychology*, Vol. 32, No. 3, 145-154.

Подаци о ауторима

Др Бранислав Бројчин је ванредни професор на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.

E-mail: branislav06@gmail.com

Андријана Павловић је асистент на Медицинском факултету у Фочи Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина.

E-mail: andrijanapavlovic88@yahoo.com

Бојана Мاستило је асистент на Медицинском факултету у Фочи Универзитета у Источном Сарајеву, Босна и Херцеговина.

E-mail: bojanamastilo@yahoo.com

Др Ненад Глумбић је редовни професор на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду.

E-mail: nenadglumbic@gmail.com